

Ağaverdi Xəlil

“Novruz“un strukturu: arxaik ritual, təqvim və bayram

Novruz Azərbaycan xalqının zəngin maddi və mənəvi dəyərlərinin mühüm bir hissəsini özündə ehtiva edən mədəniyyət hadisəsidir. “Novruz”un tərkibi quruluşca mürəkkəb, məzmunca dərin və geniş əhatəlidir. Müasir dövrümüz üçün bu bir milli bayramdır. Bu bayrama tarixi inkişaf boyunca baxdığımız zaman onun qədim mədəni köklərə və mənəvi qaynaqlara bağlı olduğunu görürük. Keçmişdə olduğu kimi bu gün də Azərbaycanda, Türkiyədə, və Orta Asiya türk dövlətlərində Novruz mart ayında bahar bayramı kimi qeyd olunmaqdadır.

Novruzun əsasında əski xalq mərasimləri dayanır. Dünya xalqlarının bir çox mərasimləri də belədir. Onlardan bəzilərinə zamanla dini mahiyyət qazandırılır və beləliklə də əski mərasim mədəniyyəti ilə dini adətlər birləşmiş olur. Məsələn, qurban bayramında olduğu kimi, Bunun başlanğıcdan arxaik bir ritual olduğu və sonradan dini əfsanələrlə dini bir mahiyyət qazandığı məlumdur.

Xristianlar və Musəvilər xristian din adamlarının yüz illərlə bir müşrik bayram sayaraq mücadilə etdikləri günəşin dönüşü olan 20-25 dekabr tarixli Romalıların əski “saturnalia” bayramı, milad təqviminin dördüncü əsrində “Mövludi-İsa” bayramı kimi xristianlar

tərəfindən qeyd olunmağa başladı. Yəhudilərin “Pesah” dedikləri, Xristianların “paska” bayramı da mənşəyi baxımından insanların təbiətə inandıqları dövrün dünyəvi yaz bayramının davamından ibarətdir. Novruz, yeni il və mehirqan bayramları üçün də eyni metod keçərlidir. Yəni zaman keçdikcə insanlar imtina edə bilmədikləri ibtidai dönmənin ənənələrini bir növ uyduraraq dini bayramlar olaraq qəbul etmişlər. Novruzun da rəsmi bayram kimi keçirildiyi qədim və orta əsrlərdə o dini əfsanələrlə əlaqələndirilmiş və ona dini bir mahiyyət qazandırmağa cəhd göstərilmişdir.

(Novruz Həzrət Əlinin doğulduğu gündür; Həzrət Əlinin taxta çıxdığı gündür; Həzrət Əlini Fatimeyi Zəhra ilə evləndiyi gündür; Nuhun yerə ayaq basdığı gündür; Yunus peyqəmbərin balığın qarından çıxdığı gündür və s.)

“Novruz”un terminoloji əhatəsi. “Novruz” – hərfi mənada yeni gün (nou-yeni, ruz-gün) deməkdir. Amma, ifadə etdiyi mərasim semantikasına görə keçidin bitdiyi və yeni nizamın başladığı kosmosdur.

Novruza Bozqurd, Çağan, Ergenekon, Nevruz, Sultan Nevruz, Mart Doqquzu, Novruz və s. də deyilmişdir.

“Novruz” anlayışı bəzi deyiliş fərqlərilə bir çox türk xalqlarının dillərində işlənəkdədir: Azərbaycan türkcəsində Novruz/Noruz, Qırğız türkcəsində Nooruz, Özbəkistan türkcəsində Növroz, Başqırd türkcəsində Nevruz, Tatar türkcəsində Navruz, Uyğur türkcəsində Noruz, Çuvaş türkcəsində Naurus, Kırım türkcəsində Nevrez, Qərbi Trakiya türkcəsində Mevris, Qaqauz türkcəsində Babu Mata-Kürklü Marta .Burada novruz anlayışının etimoloji mənası “yeni il-ilbaşı” deyil, “yeni gün” olduğu müəyyənləşdirilmişdir (1,15). Novruzun fars sözü olması məlum mərasimin belə adlanmağa başlamasının türklərin farslarla dil təmasından sonra baş verdiyini göstərməkdədir.

“Yeni gün, Yengi kün, Yeni yıl, Yılbaşı, Yazbaş, Çağan Navruz, Ergenekon kimi 25-ə yaxın ad altında Şərqi Türküstandan Anadoluya, oradan Balkanlara qədər uzanan geniş bir coğrafiyada, təbiətin canlanması ilə birlikdə yenidən dirilmənin, birlik və bərabərliyin simvolu olaraq qeyd olunan Novruz Orta Asiya türk cümhuriyyətlərində 20-ci əsrin

əvvələrindən başlayaraq 1960-cı illərə qədər bəzi siyasi səbəblərə görə qadağan edilmiş, unutturulmağa çalışılmış, hətta yox sayılmışdır”(1,16)

Novruz yazılı qaynaqlarda. Novruz haqqında məlumatlara Biruni Əbu Reyhanın “Asarul Baqiye” (Pamyatniki minuvşix pokoleniy), Kaşqarlı Mahmudun “Divanü Lugat-it Türk”, Balasaqunlu Yusif Has Hacibin “Kutadqu biliq”, Ömər Xəyyamın “Novruznamə”, Nizamülmülkün “Siyasətnamə”, Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” və b. əsərlərdə rast gəlirik.

Biruninin müasiri olan mütəfəkkirlər Mahmud Kaşqarlı və Ömər Xəyyam Novruz haqqında müəyyən məlumatlar vermişdir. Onların əsərlərində təkcə bu bayramın təbiətlə və onun qanunauyğunluqları ilə əlaqəsindən deyil, həm də onunla bağlı mərasimlər, sınımalar və rituallar haqqında bəhs edilir. Məsələn, Biruni belə bir sınağa haqqında məlumat verir: “əgər Novruzun ilk günü gün doğan vaxt hələ heç bir söz demədən üç qaşığı bal yesən və üç parça mum yandırsan bütün xəstəliklərdən xilas olarsan. Digər bir sınağa isə belədir: “ Hər kim səhər ibadətdən öncə bir az şəkər yesə və özünü zeytun yağı ilə yağlasa bütün il ərzində ona heç bir xəstəlik dəyməz”.

Bu bayramdan bəhs edərək Biruni yazır:”İrənlilərdə belə bir adət var idi ki, Novruz günü bir-birinə şəkər verirdilər. Ona görə də Bağdad sakinin dediyinə görə Cəmsidin vətəni Azərbadda Novruz günlərində şəkər qamışı çıxır”.

Qədim dövrlərdə Orta Asiya və İranda Novruz təkcə xalq bayramı kimi deyil, eyni zamanda dövlət bayramı kimi qeyd olunmuşdur. Tarixi məlumatlara görə insanları sosial qruplara görə bölürdülər, Novruz bayramı bir ay davam edirdi və hər qrupa beş gün ayrılırdı. Yəni hər bir sosial qrup bayramı onun üçün ayrılmış beş gündə qeyd edirdi. Məsələn, qədim İranda ilk beş gün padişaha, ikinci beş gün saray əyanlarına, üçüncü beş gün saray xidmətçilərinə və ali ruhanilərə aid olurdu. Padşah bayramın ilk beş gününü başlar, təbbələrini bir- birinə hörmət etməyə və xeyirxah olmağa çağırırdı. İkinci gün padşah kəndlilərin və kübarların nümayəndələrini qəbul edərdi. Üçüncü gün süvariləri və möbidləri, dördüncü gün öz övladlarını, varislərini, beşinci gün isə sıradan təbbələrini qəbul edərdi. Altıncı gün əsas bayram sayılırdı və ona “Böyük Novruz” deyilirdi. Xarəzmlilər və soğdlarda Sasanilərin hakimiyyəti dövründə rəsmi Novruz bayramı ilə yanaşı digər bayramların keçirilməsi də elan edilirdi. Biruninin əsərində, Ömər Xəyyamın

“Novruznamə”sində və digər qaynaqlardan aldığımız məlumatlara görə, Novruzda yerə su səpərlənmiş, yaxınlara hədiyyə verərmişlər, yelləncəkdə yellənərmişlər, şirniyyat paylayarmışlar, yeddi illik məhsulu müəyyənləşdirmişlər, ritual yuyunması, çimməsi və digər mərasimlər icra edilərmiş. Novruz günündə padşahın süfrəsində (dəstərxan) buğda, arpa, darı, qarğıdalı, noxud, mərcimək, düyü, küncüt və ya lobyə unundan hazırlanmış çeşidli çörəklər düzərmişlər. Süfrənin ortasına yeddi cür ağacın (söyüd, zeytun, heyva, nar və s.) zoğunu, yeddi ağ piyalə, ağ dirhəm və ya yeni dinar qoyarmışlar. Padşah üçün ağ şəkərdən və təzə süd və xurma əlavə edilmiş kakos qozundan xüsusi yemək hazırlayırmışlar. Müasir dövrdə də İranda Novruz bayramı süfrəsinə ərəb hərflə s-ilə başlayan yeddi cür yemək qoyulur. Süfrədə turş və təzə süd, süzmə, boyanmış yumurta, müxtəlif meyvələr, qoz, fındıq və s. mütləq olmalıdır. Bu günə qədər gəlib çatmış əsas bayram yeməyi ritual “sumalak”dır. Qeydə edək ki, qədim dövrdə Novruzdan bir gün əvvəl bölgədə hava soyuyurdu ki, bu da qocalıb əldən düşmüş qarının son günləri kimi xatırlanır. Orta Asiyada yeni il ritualının sumalakdan başqa yeməyi “quja”dır.

“Sumalak”ın mövcud çörəyin (rizqi-ruz) və rifahın simvolu kimi hazırlanması böyük məharət tələb edirdi. O təxminən bütün bir sutka boyunca nəğmələrlə, rəqslərlə, əyləncə və oyunlarla müşayiət edilərək hazırlanırdı. Adətən sumalakın hazırlanması üçün işlədilən xammal hamı hazırlayırdı. Ümumi şəkildə hazırlanan yemək bütün icma üzvlərinə paylanırdı.

Novruz bayramı şənliklərində kütləvi gəzintilər, xalq oyunları, yarışlar, rəqs və nəğmələr oxunması, təlxəklərin və kəndirbazların çıxışları olurdu. Ömər Xəyyamın məlumatına görə, qeyd etmək lazımdır ki, Novruzun 2600 ildən artıq yaşı vardır. Yenə də həmin müəllifin məlumatına görə, Novruz bayramında müharibələr və qarşılıqlı çəkişmələr dayandırılır, sülh müqavilələri bağlanır, hətta dəfn belə növbəti günlərə təxirə salınırdı. Bu bayram o qədər şad və şən bir bayram olmuşdur ki, o günlərdə təkcə təmtəraqlı təntənələr deyil, eyni zamanda xəstələrə müstəsna diqqət və qayğı göstərilmiş, qohum və dostlara baş çəkilmiş, qohum və yaxınların məzarları ziyarət edilmiş, bir-birinə qarşılıqlı inam və simpatiya ifadə edilərək ümumbəşəri dəyərlər üstün tutulmuşdur.

Novruz təqvim mərasimi kimi. Novruzun həm də təqvimbayramı olması, ilin başlanğıcı olması onun möhtəşəmliyini və təntənəsini artırır. Novruz mövcud

olduğu tarixi boyu bir neçə təqvim mərasimindən keçmişdir. Bunların icərisində əski türk təqvimi, zərdüştləklə bağlı təqvim, Səlcuqlu Məlikşahın Cəlali təqvimi, Elxanilərin Elxani təqvimi və s.

Bizim türk təqvimi kimi bildiyimiz təqvim M. Kaşqarlının “Divan”ında əfsanəsi ilə birlikdə təsvir olunmuşdur. Kaşqarlının məlumatına görə, “türklər on iki çeşid heyvanın adını götürüb on iki ilə vermişlər. Uşaqların yaşlarını, savaşı tarixlərini və başqa şeyləri bu illərin keçməsi ilə hesablayırlar. Bu on iki heyvandan birincisinin adı siçandır. İlin başına da bu ada “siçan ili” deyilmişdir. Digər heyvanların sırası belədir: öküz (ud), bars, dovşan(tavışqan), timsah(nək), ilan (yılan), at(yund), qoyun(koy), meymun(biçin), toyuq(yakaqu), it(it), donuz(tonquz). Türklər bu illərin hər birində bir qismət olduğunu sanaraq fal açarlar, uğur sınıyarlar. Məsələn, öküz ili girəndə savaşı çoxalar, çünki öküzlər bir-biriyləvuruşarlar, toz qaldırarlar. Toyuq ilində ərzaq bol olur, amma insanlar arasında qarışıqlıq çıxarmış, çünki toyuğun yemi dəndir. Dəni tapmaq üçün isə çöpləri, qırıntıları bir-birə qarışdırır. Timsah ili girəndə yağış çox yağar, bolluq olurmuş, çünki timsah suda yaşayır. Donuz ili girəndə qar və soyuq çox olar, qarğaçalıq çıxarmış. Beləcə, türklər hər il bir şey olacağına inanırlar. Türklərdə həftənin yeddi gününün adı yoxdur. Çünki həftə deyilən şey islamdan sonra başlamışdır. Ayların adlarına gəlincə bunlar şəhərlərdə ərəbcə deyilir. Köçəbə olan və müstəqil olmayan türklər ili dörd fəsilə bölərək ad verirlər. Hər üç ayın bir adı vardır. İlin ötməsi bununla bilinir. Yengigündən (Novruzdan) sonra yaza “oğlaq ay”, sonra “uluğ oğlaq ay” deyirlər, çünki bu ikinci fəsildə oğlaq böyüyür. Bundan sonra “uluğ ay” gəlir, çünki bu fəsil yayın ortasıdır. Yer üzündə nemət bollaşır, heyvanlar böyüyür, süd çoxalır. Başqası da belədir. Az işləndiyi üçün söyləmirəm” (BA,1c, 344;345;346;347;348).

1074-1075-ci illərdə İsfahan, Bağdat, Rey və Nişaburda rəsədxanalar qurduraraq bir təqvimin təsbitini əmr edən böyük Səlcuqlu sultanı Məlikşah Cəlali təqvimi deyilən bir türk təqvimi hazırlatdırmışdır. Bu rəsədxanalarda Ömər Xəyyam, Əbül Müzəffər İsfirazi, Mömin ən Nəcib əl Vasti kimi dövrün alimləri işləmişdir. Qısa bir müddət işlənən (Məlikşahın ölümünə qədər) bu təqvimə

Sultanın adına görə „Cəlaliyə“, „Tarixi-Cəlali“, və ya „Tarixi Məliki“ adları verilmişdir. Günəş ilini əsas götürən Cəlali təqvimində günəşin qoç bürcünə girdiyi gün (Novruz) ilbaşı olaraq qəbul edilmişdir. Səlcuqlulardan sonra bölgədə hakim olan Elxanilərin zamanında bu təqvim üzərində düzəlişlər edilmiş və „Tarixi Elxan“ adı verilən bir təqvim meydana gəlmişdir. 1925-ci ilin 31 martına qədər bu türk təqvimi İranda işlənmişdir. Məlikşahın hazırlatdığı Cəlali təqvimi Əfqanıstanda son zamanlara qədər istifadə olunmuşdur. Bugünkü İran və Əfqanıstanda ilbaşını Novruz olaraq qəbul edən təqvim Cəlali adlı türk təqviminin dəyişik bir şəkliyədir.

Qazax xalq təqvimində mart ayının adı Naurızdır. Bu ay ilin birinci ayıdır və mart ayının 22-dən başlanır. Keçmiş hicri təqviminə görə gecə ilə gündüzün bərabərləşdiyi həmin gün köhnə yeni il xalq təqvimində qalır və Naurız toy adı ilə qeyd olunur. Həmin gün bir sıra Ön və Orta Asya ölkələrində qədim zamanlardan bu günədək yeni ilin başlanğıcı olaraq bayram edilməkdədir. Novruzun kökləri, ritualları və təbiətlə bağlı izlərinin zərdüştlük Yeni ilindən gəldiyi haqqında mülahizələr vardır. İnanclara görə, həmin gün xalq qışın əziyyətlərindən xilas olur, mal-qarasını saxlamaq üçün daha rahat şərait yaranmasına sevinir. Nauruz üçün hər bir ailə öncədən yeddi ənənəvi ərzaqdan təşkil olunan ritual yeməkləri (nauruzdik) hazırlayır. Qazaxlar həmin yeməklərlə il ərzində qidalanmağa ümid edirlər. Naurız şənliyi üç gün davam edir. Bu müddət ərzində bütün aul bir-birini təbrik edir və xoşbəxtlik və rifah arzulayırlar. Qazaxlarda Naurız qış və yazın simvolik mübarizəsini təcəssüm etdirən bir qız və oğlanın aytısları ilə başlanır və xalq oyunları, uşaqların, gənclərin, qadınların və yaşlıların aktiv iştirak etdiyi yarışlarla tamamlanır. Naurızdan başqa mövsümi xarakter daşıyan və ildə iki dəfə yayalaq-qışlaq köçü ilə bağlı olaraq keçirilən mərasimlər də vardır. Bunun da oyun və yarış ünsürləri Naurız toyu ilə bənzərdir.

Novruzun əkinçilik təqvimi ilə bağlı olması haqqında da məlumatlar vardır. Belə ki, bu bayram şimal yarımkürəsində 20-21 martda baş verən yaz bərabərləşməsi ilə əlaqələndirilir. Təbiətin oyanması, canlanması, bitkilərin yenidən öz yaşıl rənginə bürünməsi min illər boyu müşahidə olunmuş və təcrübədə təsdiqlənmiş bir gerçəklikdir.

Belə bir yeniləşmə gününün başlanğıcı şəmsi- günəş təqviminin ilk ayının ilk gününə (21 mart) təsadüf edir. Buna görə də həmin günü Novruz (yeni gün) adlandırıblar. Böyük mütəfəkkir Biruni bu ili ilk ayı olan fərvərdindən başlayaraq yazır: Novruz yeni ilin ilk günüdür və farsca yeni gün deməkdir.

Qədim dövrlərdə İran təqvimlərində Novruz bürcə görə yaz bərabərləşməsinə uyğun gəlmişdir. Həmin dövrün təqviminə görə günəş bürcə sara-ton ayının əvvəlində daxil olur. Bu zaman yaz yağışları yağır, çiçəklər açır, otlar böyüməyə başlayır. Ona görə də Novruz kainatın, dünyanın və yerdəki həyatın yaranmasının başlanğıcı ilə səsləşir.

Azərbaycan xalqının təcrübəsində Novruz təqvim mərasimi olmaqdan çıxdıqdan sonra öz əhəmiyyətini azaltmamışdır. Bu da onun arxaik ritualdan gələn genetik əsaslara malik olmasının, başqa deyilənlə bu xalqın öz bayramı olmasının təzahürüdür.

Novruzun mənşəyi. Novruzun mənşəyi ilə bağlı müxtəlif mülahizələr mövcuddur. Bunlardan biri “Novruz”un “Yaradılış bayramı” olmasıdır. Bu mülahizəyə görə Tnrının dünyanı və insanı yaratması təbiətin yazda dirilməsi ilə simvolizə olunaraq həmin vaxtda bayram kimi qeyd olunur. Dünyanın yaranmasında iştirak edən dörd ünsür dörd çərşənbədə qeyd olunur və bu yaradılış prosesinin sonu bayram edilir. Bu mülahizəni “Novruz”la əlaqəli şəkildə ilk dəfə H. İsmayılov irəli sürmüş və şərh etmişdir. Buradan alınan nəticə ondan ibarətdir ki, “Novruz” dünyanın və insanın yaradılmasının bayramıdır. Digər bir mülahizəyə görə, “Novruz” Turanlıların “Tura” bayramıdır. Bu mülahizəni K. Hüseynoğlu irəli sürmüşdür. M. Cəfərli “Novruz”un sosial-mədəni və mənəvi aspektinə diqqəti yönəltdi, onun dini əsaslardan məhrum olmadığından və sosial harmoniyanın təmin olunmasında oynadığı müstəsna rolundan bəhs etmişdir.

Novruz bayramının mənşəyi, onula bağlı əsətlər, miflər qədimdir. Orta əsrlər İran əfsanələrinə əsasən Novruz bayramı ilk dəfə mifik İran şahları Kəyümərs və ya Cəmşid tərəfindən tətbiq olunmuşdur. Ancaq birinci personaj daha qədimdir və “Avesta” da Qara Martan adlanan bu obraz ilkin insan və ya bəşəriyyətin əcdadı

hesab edilir. Bu personaj “Avesta” ya, heç sübhəsiz, Turan aləmindən daxil olmuşdur.¹

“Şahnamə” də və Ömər Xəyyamın “Novruznamə” risaləsində qeyd edilir ki, səhər tezdən günəşin qoç bürcünə qalxdığı zaman ilk şah Kəyümərs kahinləri topladı və ilin başlanğıcını bu ildən hesablamağa əmr etdi.

Əl Biruninin yazdığı rəvayət isə novruzun yaranmasını Azərbaycanla bağlayır. Bu rəvayətə görə Cəmşid Azərbaycana gələndə qızıl taxta oturur və insanlar onu öz çiyinlərində aparırlar. Günəşin şüası Cəmşidin üzərinə düşdükcə insanlar onu görürlər və sevincdən həmin günü bayram edirlər.

Əski fars təfəkkürünə görə isə Novruz Cəmşidin taxta çıxması ilə bağlıdır. Bunu Firdovsi öz “Şahnamə” sində də qeyd edir:

“Edib Cəmşidə Gövhər nisar,
Belə bir günə Novruz adı qoydular ”
Təzə il başı Hürmüzi fərvərdin,
Başa çatdırıb yerdəki zəhmətin
Belə şanlı bayram neçə əsr var,
Qalıbdır o şahdan bizə yadigar²

Novruz yazın, baharın gəlişinin bayram edilməsidir. Bu çox geniş yayılmış və ümumi bir fikirdir. Bu prizmadan baxaraq bir qədər də irəli gedən araşdırmaçılara görə, Novruz əski “inisiyasiya” mərasimi ilə əlaqəlidir. İnsanlar təbiətin qışla ölüb yazla dirilməsini bayram edirlər. “Ölüb-dirilmə” məsələsində bayramın bu cütlüyün hansı tərəfinə aid olmasına münasibət də birmənalı deyildir. Məsələn, V.Ya.Propp bayramlardakı suda batırma, odda yandırma və s. bu kimi hərəkətlərin şən və gülüslə qarşılandığını əsas götürərək rus mərasimlərində dirilmənin bayram edilmədiyini qətiyyətlə qeyd edir. Onun fikrinə görə, dirilmə deyil, ölmə bayram edilir. Bu vəziyyət ilahiləşdirilmiş kosmosa göndərilənləri yola salma ritualı müstəvisində daha da dəqiqləşdirilə bilər. Yəni canlı insanların işarə və simvollarla əvəzlənməsi “yaşlılar” üçün də, bütün cəmiyyət üçün də həqiqi

¹ KAMİL. Hüseynoğlu. **Qədim Turan: Mifdən tarixə doğru**, Bakı: 2006, s.102

² NƏSİMİ. Şərəfxanlı, **Dədə-Qorqud jurnalı** “Ərgənəkon Bayramı Novruz” Bakı: 2003 səh. 50.

bayram olur. Çünki ritual ölümü simvollaşdırılmış şəkildə olur, rəmzi xarakter daşıyır və hər kəsin gülə bilməsi üçün özündə ritual gülüşünün əsaslarını da ehtiva edir.

Novruzda biz bu ritualın rudimentini “Kosa-Kosa” oyununda görürük. Bu oyunda Kosanın ölümü simvollaşdırılmışdır. Onun “kəfənsiz ölməsi” belə heç kimi məyus etmir, əksinə güldürür. Kosanın ölümü ritual epizodunun oyunda ifadəsidir, yəni arxaik ritualın özü və ya onun bütövü deyildir. Amma bu oyunda arxaik ritualın bərpası üçün çox əhəmiyyətli detallar saxlanmışdır.

“Kosa-kosa” oyununda iki personaj var. Bunlardan biri Kosa (yəni üzü tüksüz), digəri isə Keçəldir (yəni başı tüksüz). Tüksüzlük bunların ikisinə də aiddir. Fiziki harmoniyanın natamamlığı onların dünya modelindəki kosmik imkanlarını məhdudlaşdırır. Burada inisasiya ritualından keçən kosadır, çünki o ölür-dirilir, keçəl isə mediatorudur. Yəni onun xaosdan kosmasa sakrallaşaraq keçməsinə dəstək verir. Kosa ritualda ölür, əcdad dünyasına yola salınır, xaosda dağılaraq orada sakral mahiyyət qazanır və kosmasda yenidən qurulur. Oyun ölən və dirilən zamanı, ili, təbiəti, qışı və yazı simvollaşdırır.

“Keçəllik bu və ya digər dərəcədə həm bədxah, həm də xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrə aid olur” (6,81). Keçəlliyin xeyirxah fəvqəltəbii qüvvələrlə bağlılığının qabarıq hiss olunmasının nəticəsidir ki, keçəl obrazının mənşəyi daha çox türk mifologiyasındakı baş tanrı Taz kaan (Keçəl xan) və Ana Yer mifologemi ilə əlaqələndirilir. Qəhrəmanın keçələ çevrilməsi o dünya sahibinin atributunu qəbul etmək, hami ruhlara onların öz rəngində qurban verilməsi tipli bir hadisə kimi izah edilir”(7,83).

Oyunda Kosanın və Keçəlin maskalardan istifadə etməsi məsələnin arxaik ritual aspektinə yeni ridumentlər əlavə edir. Maskalarda qoyun, keçi və ya quzu dərisindən istifadə olunur. Bu da ritualın şamanist və ya totemist mənşəyi haqqında düşünməyə ipucu verir.

Bununla yanaşı, eyni zamanda ritual personajlarının zomorlaşması baş verir. Çünki Kosa (türk dillərində kosa/koza/kuzu və s.) və Keçəl (keçi) adlarında və oyun maskalarında heyvan başlanğıcı müşahidə olunmaqdadır. Ola bilər ki, arxaik ritualda bu müvafiq heyvan dərisində, cildində icra edilmişdir. Sonralar isə zoomorfik görüşlərin arxaikləşməsi, totem başlanğıclarının unudulması, monoteist təmayüllü dünyagörüşlərin formalaşması ritualı əski əsasından uzaqlaşdırmış və mədəniyyətin yeniləşmə dinamikasına uyğunlaşdırmışdır.

Əslində Novruz oyunları kompleksinə daxil olan “Kəndirbaz” oyunu da arxaik ritualın və ya başqa deyilişlə, Novruzun mənşəyinin öyrənilməsində istifadə oluna bilər. Çünki bu oyunda çox əski “keçid” ritualı oynanılır. Əgər “Ergenekon”u Boz qurd cildində olan şamanın arxasınca gedərək dar bir keçiddən, dağ və ya qaya arasından keçərək icra edirlərsə, “Kəndirbaz” oyununda bu hərəkətlər havada, daha çətin və mürəkkəb şəraitdə yerinə yetirilir. Burada əsas oyunçu Kəndirbazdır. O yüksəkdə qurulmuş ipin üzərində hərəkət edir. O adamları bir- bir o ipin üzərindən bir tərəfdən digər tərəfə keçirir. Keçid zamanı aşağıda keçidə dəstək verən “Keçi” vardır. Keçi maraqlı bir personajdır. Onun funksiyası keçidə dəstək vermək, mərasimin yüksək mənəvi şəraitdə keçməsinə təmin etməkdir. Buradakı keçid o dünyaya gedən “qıl körpünü” də, “uçmağa” aparan yolu da simvolizə edə bilər. Keçi isə mərasim icraçısı, mediator, “yumuşçu”, ölüm mələyi kimi ritualda, yalançı və ya təlxək kimi oyunda ən müxtəlif funksiyalarda izah oluna bilər. O da mümkündür ki, Hind-Avropa mədəniyyətində rast gəldiyimiz ritual zamanı bütün günahların yüklənib buraxıldığı “günah keçisi”nin lokal variantı həmin Keçidir. Çünki arxaik ritualda tipoloji elementlər üstünlük təşkil edir. İbtidai mədəniyyətdən gələn hadisələrdə bənzərlik keçmişə doğru ketdikcə daha da artır.

Novruz və Ergenekon. “Novruz”un türklərin Ergenekon bayramının davamı olması haqqında da fikirlər çox geniş yayılmışdır.

İndi “novruz” adı ilə keçirilən bu bayramın türklərin əski “Ergenekon bayramı” olması haqqında fikirlər vardır. Bu mülahizəyə görə türklərin əskidən bəri keçirdikləri “Ergenekon bayramı” müəyyən bir dövrdən sonra “Novruz” adı ilə qeyd olunmağa başlamışdır.

.” Novruz bayramının Ərgənəkon dastanı ilə bağlılığını əks etdirən bir faktda maraqlıdır. Novruz günü Orta Asiya türklərində, xüsusilə, uyğur, qazan, ufa türklərində Ərgənəkon dastanı oxunmaqdadır. Bu dastan ayrıca dini bayramlardada Qurani Kərimin oxunması bitdikdən sonrada söylənir. Aşağıdakı dastan əlimizdə olan mətnin bu günkü variantıdır:

Ərgənəkon! Ərgənəkon!

Davarlar yox oldu,

Kişilər qocaldı,

Yenidən balalar doğdu,

Bizim yolumuz hələ bitmədi
 Əcəba dənizə daha çoxmu var?
 Ağaclar yaşllaşdı, quzular doğdu,
 Çiçəklər açdı, indi yaz gəldi.
 Bu gün bizim bayramdır
 Ərgənəkoma dönmək istəyirəm.³

Ərgənəkon dastanı ilə bizim qeyd etdiyimiz yaz bayramı, yəni Novruz arasında müəyyən oxşarlıqlar vardır. Türklər 400 il Ərgənəkon deyilən yerdə yaşadıqdan sonra öz ata - baba yurdlarına atəşin açdığı yoldan çıxıb getmişlər. Deməli od onlara azadiq yolunu ata – baba yurdunun yolunu açmışdır. Görəsən, axır çərşənbə günü qaladığımız tonqallar Ərgənəkondakı dəmir dağı əritmək üçün yandırılan odun rəmzidirmi? Bayramdan bir həftə qabaq ölü bayramı kimi qeyd edilən qəbirüstü günü Ərgənəkomdan çıxmazdan əvvəl oradakı qəbirlərlə vidalaşma mərasiminin rəmzi ifadəsi ola bilərmə? Bu uyqunluqlar bəzi Novruz mərasimləri ilə üst – üstə düşür.

Türk tarixində “Ergenekondan çıxış” günü “Novruz” kimi xatırlanmış və bu adla qeyd olunmağa başlamışdır. Əlbəttə ki, bu səbəbsiz deyildir.

Ergenekon bayramı təkcə törəyiş deyil, eyni zamanda əski türklərin 400 il əziyyət çəkərək qaldıqları yerdən bir bozqurdun yol göstərməsi ilə xilas olub çox gözəl bir yerə gəlib çıxmaları və yerləşmələrinin bayramıdır. Türklər xilas olduqları günə və yerləşdikləri yerə “Ergenekon” deyiblər. Bu mənada Ergenekon həm zamandır, xilas, qurtuluş günüdür, həm də məkandır, yeni və çox zəngin bir yerdir.. Türklər həmin yerə gəldikləri günü, həmin gündə və həmin yerdə ənənəvi olaraq qeyd ediblər. Yeni zamanın və məkanın qeyd olunduğu hadisə, Tanrıya alqışetmə “Ergenekon ritualı”dır. Məsələnin sakral-mənəvi aspekti də belədir.

Novruz-Sabantuy. “Yaz işləri ilə bağlı bayramların ən böyüyü Sabantuy və ya Səpin toydur. Bu bayram yazdakı səpin ilə bağlıdır. Müasir dövrdə yaz şumu çıxarıldıqdan və torpaq əkin üçün hazırlandıqdan sonra keçirilir. Sabantuy xalqın könüllü şəkildə bir yerə

³ NƏSİMİ. Şərəfxanlı, *Dədəqorqud jurnalı*. a.k.e s. 54

toplanaaraq qeyd etdikləri musiqili-dramatik tamaşadır. Kənddə yaranan bu bayram sonralar şəhərlərə də yayılmış və təntənəli şəkildə qeyd olunmağa başlanmışdır (8,62).

Sabantuyda:

- 1)Uşaqlar yeyən yeməklər bişirilir. Məsələn, “Zərə botkası”;
- 2)Uşaqların boyanmış yumurta döyüşdürməsi;
- 3)At minən gənclərin yumurta döyüşməsi və çay qırağında və ya meşədə gəzməsi;
- 4)Müxtəlif geyimlər geymiş kişilərin yumurta döyüşməsi;
- 5) Sabantuya “büləklər jıyu”;
- 6)Meydanda yarışlar təşkil etmək;
- 7)Gənclərin könül açmaları.

Meydan yarış və tamaşalarına 10 gün qalmış gənclərin at cıdırı təşkil olunur. Buna “at ayağın qızdırmaq” deyilir (8,62).

Novruz və özbək mövsüm mərasimləri. Özbəklərdə aşağıdakı mövsüm mərasimləri qeyd olunur:

- 1)Qış gecələri və ya məclisləri (qap-qaştaq, yasa-yusun). Bu bizdəki çilə çıxartma mərasimlərinə uyğun gəlir.
- 2)Yaz bayramları –Navruz və şoxmoylar (öküzlərin şum üçün sahəyə sürülməsi, yəni şum çıxarmanın başlanması), lola (lalə) , kizil qul (qızıl gül), loy tutiş (palçıq vermə, yəni ev tikməyə başlama) bayramları.
- 3)Yay təntənələri içində “kavun sayli” (yemiş bayramı), “çoy momo” və s.vardır.
- 4) Payız bayramları məhsul yığımı ilə əlaqəli olur. Buraya Mexrqa, thamol çakiriş, “uzum sayli” (üzüm bayramı) və misal ola bilər.

Novruz arxaik ritual kimi.

Baharın gəlişi, havaların istiləşməsi, qarların əriməsi, təbiətin canlanması bütün insanları olduğu kimi türklərə də dərin təsir etmiş, həyəcanlandırmış və bu dəyişikliyi müxtəlif mərasimlərlə qeyd etmələrinə səbəb olmuşdur. Türk sözü olan bayram M. Kaşqarlının „Divan“ında „Bedhrem“ (bayram) –bir yerin işıqlarla və

çiçəklərlə bəzənməsi və orada sevinc içində əylənməsidir“-şəklində izah edilmişdir.

Novruz və şamanlıq

Əski türklərin dini mərasim və ayinlərinin necə icra edildiyini bu və ya başqa şəkildə Çin və ərəb qaynaqları ilə yanaşı türk boylarının dastanlarından, xalq əfsanələri və rəvayətlərindəki məlumatlardan öyrənirik. Hazırda əski ənənəvi inancları və mərasimləri qoruyub saxlamış Altay və Yakut şamanlarının keçirdikləri böyük dini mərasimlər bizim əski türklərin ayinləri haqqında təsəvvürlərimizi genişləndirir.

Şamançı türklərin müəyyən vaxtlarda keçirdikləri ayinlər yaz, yay və payız mövsümlərində baş verir ki, bunların da çox qədim dövrdən qaldığı şübhə doğurmur. Əski türk imperatorluğu dövründə bu ayinlərin dövlətin rəsmi dini bayramları olduğu Çin qaynaqlarının verdiyi məlumatlardan aydın olur. Yaz və payız bayramlarında ayinlər icra olunması Hunların zamanından məlumdur. Əski türk dininin saxlandığı Monqol imperatorluğu dövründə yaz bayramı və bununla əlaqəli mərasimlər dövlətin dini bayramları olmuş və bu bayramlarda möhtəşəm ayinlər icra edilmişdir.

Türklərin bu yaz bayramları və mərasimləri əski sami xalqlarında „Peşah“ və xristianlarda „Paska“ bayramı kimi mənşəyi baxımından „təbiətin dirilməsi“ şərəfinə keçirilən ayinlərdir. Bu yaz bayramı ayininə yakutlar „ısa“ deyirlər. Yakutlar 7 ay çəkən sərt qış mövsümündən sonra qısraqları sağaraq qımız hazırlayırlar. Bütün oba bir çəmənliyə toplanıb soyun qamı (şamanı)nın iradəsi altında ayin rəqsi esirlər, şeir söyləyirlər, dua edirlər.

Əgər biz “Novruz”a ritual, mərasim və bayram kimi diaxron sırada və ya sinxron cərgədə baxsaq, o zaman bu terminoloji tautologiya kimi qəbul edilməməlidir. Çünki bunların hər birinin məsələnin bir tərəfini izah etməyə kömək edən mənə çaları vardır. “Novruz” tərkib elementləri etibarilə arxaik ritualdır, mövsüm mərasimidir, təqvim bayramıdır və ya milli

bayramdır. Bunlardan sonuncusu, yəni müasir milli bayram anlayışı onların məcmusunu özündə ehtiva edir.

Novruzun tərkibində arxaik ritual elementlərinin (səmənı cücərtmə, tonqal qalama, tonqal üstündən tullanma, qulaq falı və ya qapı dinləmə, yumurta boyama və yumurta döyüşmə, qurşaq atdı, kosa-kosa, kəndirbaz oyunu, deyimlər, nəğmələr və s.) bəzən geniş şəkildə və bəzən də rudimentlər kimi müşahidə olunması onu ritualşünaslıq aspektindən də araşdırmağı şərtləndirir.

Arxaik ritualın xalq ənənəsində yaşayan qalıq forması İlahiləşdirilmiş əcdadların kosmik dünyaya yola salma vasitəsi kimi öz aydın ifadəsini tonqal üstündən tullanmada tapır. Burada diqqəti çəkən əsas məsələlərdən biri ritualın keçirildiyi zamandır. Bu yazın gəlməsi ilə özündə mövsüm mərasimi elementlərini birləşdirmiş olur. Başqa deyilənlə, “günəşi qarşılama”, “yağış arzulama”, “toxum cücərtmə” və s. kimi həyati əhəmiyyət daşıyan arxaik ritual kompleksləri burada iştirak edir. Onların hər biri müəyyən bir elementlə simvolizə olunur. Məsələn, təbiətlə bağlı olan və insanların yaşayışında mühüm əhəmiyyət daşıyan yaz mövsümü ilə başlanan yaşıllanmanı “səmənı” təmsil etməkdədir. Bu element təbiətin dirilməsini bitki səviyyəsində simvolizə edir. Bu kompleksin içində ən mərkəzi mövqeyi “tonqal” tutur. Tonqalın od, alov, atəş mənası bir sıra türk dillərində az fərqli sözlərlə işlənməkdədir. Tonqal əski türkcədə günəşin doğmasını bildirən “tanq” və günəşin qurubunu ifadə etmək üçün istifadə olunan “tünq” kəlmələri ilə fonetik və semantik baxımdan əlaqəlidir. Bunlarla (tanq, tünq, tonqal) yaxın olan sakral məzmunlu, ruh anlamını ifadə edən “tın” sözü də vardır. Eyni zamanda “Tanq Tenqri” inancının da türklərdə çox əski zamandan mövcud olduğunu diqqətdən qaçırmamalıyıq. İndi rudimentlər şəklində olan ritual qalıqlarının arasındakı rabitənin təsəvvür olunması ilə arxaik ritualı daha optimal müstəvidə təhlil etmək olar. Heç şübhəsiz ki, bu elementlərin içində Tonqal ilk öncə günəşi və bundan sonra da Tanq Tenqri simvolizə edir. Diaxron yanaşmaya yer verməməizin səbəbi türk inanc sistemindəki üzvlənmənin zamanla əlaqəli olmasıdır. Müəyyən və əlbəttə ki, kifayət qədər böyük bir dövrdə türk tanrı panteonunda mərkəzi mövqeyi günəşlə identik olan Tanq Tenqri tutmuşdur. Əski türklərdə günəş həm Tanrıdır, həm də yaradıcı əcdaddır. Məsələn, sadə sosial kontekstdə Gün Oğuzun böyük oğludur, nəvələrinin atasıdır. Dünya modelinin strukturunda Xaos (Qara xan-Oğuzun

atası)-Kosmos (Oğuz) münasibətlərinin vəhdət və zidiyyətindən yaranan yeni həlqəni Gün təşkil edir. Əslində, Gün xan və Qara xan xaos-kosmos modelinin tərəfləridir. Oğuz onları əlaqələndirən və eyni zamanda yeni kosmosun xaosda sakrallaşmasını təmin edən mediatorudur. Buradan alınan nəticəyə görə Gün günəşdir və ya Tanq Tenqridir. Başqa deyilənlə də, Tanq Tenqri astral səviyyədə günəşlə, etnos səviyyəsində Oğuzla, insan səviyyəsində Gün xanla simvolizə olunmuşdur.

Qeyd etdik ki, tonqal günəşi simvolizə edir. O da öz növbəsində Tanq Tenqrini ifadə etməkdədir. Məsələnin gerçək mərasimi mahiyyəti də bu münasibətlər kontekstində izah oluna bilər. İnsanların Tonqal ətrafına toplaşması, onun üzərindən tullanması, ilk öncə hər hansı bir şəkildə onunla təmas yaratmağa cəhd etməsi diqqəti çəkməkdədir. Əlbəttə, bu arxaik ritualdır; hətta rudimentlər səviyyəsində belə tərkibcə mürəkkəbdir. Çünki, burada əcdad dünyasına yola salma və tonqalda Tenqriyə qurban vermə arxaik ritual hərəkətləri gerçəkləşməkdədir. Hər nə qədər tonqal üzərindən tullanarkən söylənən “ağırlığım, uğurluğum burda qalsın” ritual deyimi “türklərdə odun arındırıcı” funksiyası ilə izah olunursa olunsun, bircə bu çox bəsit və ritualın sakral mahiyyəti ilə uzlaşmayan profan səviyyəli bir yanaşmadan uzağa getmir. Özünü oda atan, alovun içərisindən keçən “ritual personajı” özünü Tanq Tenqriyə qurban etmiş olur. Bu qurban vermə ritual və ya simvolik xarakter daşıyır. Özünü odda qurban verən fərd Tanq Tenqrini simvolizə edən Tonqalda onunla birləşir, bütövləşir, “o dünyada”, xaos məkanında olur, əcdad ruhları ilə, “tın”la təmas yaradır, orada sakrallaşır və yenidən oddan çıxaraq “bu dünyaya”, kosmos məkanına qayıdır. Bircə, perifrastik formada işlənməsinə baxmayaraq, tərkibində iki semantemi birləşdirən ritual deyiminin - “ağırlığın(fiziki) və uğurluğun(mənəvi)” odda, tonqalda qalması isə fərdin fiziki və mənəvi baxımdan özünü Tanrıya qurban verməsinin ifadəsidir.

Tanq Tenqri ritualında əski türk toplumunun hər bir fərdi iştirak edir və sakral enerji ilə özünü zənginləşdirir. Hətta türklər mal-qaranı da iki tonqal arasından keçirərək onları da simvolik olaraq Tanrıya qurban verir və sakrallaşdırır. Bu ənənə bəzi konservativ mühitlərdə indi də qalmaqdadır.

“Novruz” hazırlıqları. “Novruz” bayramı ərəfəsində bayram hazırlıqları başlanır. Buraya ev–eşiyin, həyət-bacanın təmizlənməsi, yeni paltarların alınması, bayram bazarlığı, bayram yeməklərinin hazırlanması və s. daxildir. Bayramda müqəddəs yerlər ziyarət edilir, qohumlara baş çəkilir, bayramlaşılır, küsülülər barışır, kasıblara yardım edilir, bayram payı paylanır və s. Təmizlənməmiş həyət-baca, köhnə paltar, kasıblıq və aclıq xaosu simvolizə edir. Küsülülük, kommunikativ böhran sosial xaosun ifadəsidir. Təmizlik, təzə paltar, yeməklər, xaosun natəmizlik, köhnəlik, aclıq kimi formalarını aradan qaldırır və onları yeni nizamla əvəz edir. Küsülülük barışla əvəzlənəndə sosial harmoniya bərpa olunur. Bütün bunların edilməsi üçün ritualın sakral elementinin prosesə cəlb edilməsi zərurəti yaranır. Çünki kosmosun bərpası üçün profan elementlər kifayət etmir. Xaosu sakrallaşdırmaq üçün kaos məkanına, məsələn, qəbirsanlığa (və ya ziyarətgaha, pirə, övliya məzarına) gedilir və qurulacaq kaos sakrallaşdırılır. Sakrallaşmış kaos artıq köhnə mahiyyətində qala bilmir və kosmosla əvəzlənərək yenidən qurulur: ev–eşik təmizlənir, paltarlar təzələnir, aclar doyur, küsülülər barışır və s. Təbiətdən alınan təbii boyalarla yumurta boyanması dünyanın və təbiətin yenidən rənglənməsi və ya dirilməsi mənasını simvolizə etməkdədir. Döyüşdürülən yumurtalar da iki dünyanın–qışla yazın, soyuqla istinin, xaosla-kosmosun mübarizəsini nümayiş etdirməkdir. ”Toxum cücərtmək” və ya “Səməni qoymaq” da bir şəkildə təbiəti canlandırmaq, ona təsir etmək vasitəsi kimi anlaşılır. “Qulaq falı” və ya “qapı pusmaq” da yeniləşmənin məlumat səviyyəsini əks etdirir. Eyni zamanda bayram leksikonunu nəzarətdə saxlayaraq onun sakral məzmununu mühafizəsini təmin edir. Bunların ümumi sxem üzrə arxaik ritual semantikasını yeni nizamın yaradılması, kosmosun bərpası və yeni nizamın dəstəklənməsidir.

Torba atmaq. Novruza aid olan bayram adətlərindən biri də müxtəlif şəkildə adlandırılan torba atmaqdır. Novruzla bağlı orta əsrlərə aid yazılı qaynaqlarda (o cümlədən Ömər Xəyyamın “Novruznamə”sində və Əbu Reyhan əl-Biruninin “Asar əl baqiyə” əsərində bu adətlərin zərdüştlük dönəmində mövcud olduğu və onun xüsusi icraçılar –zərdüşt kahinləri tərəfindən yerinə yetirildiyi haqqında məlumat verilir.

Sonrakı dövrlərdə “torba atmaq” “qurşaq atmaq” və ya “şal sallamaq”la əvəzlənmişdir. Əlbəttə, burada məişət mədəniyyətindəki dəyişikliklər öz təsirlərini göstərmişdir. Məsələn: M. Şəhriyarın şeirində deyilir:

Ay nə gözəl qaydadı şal sallamaq,

Bayramlığı bel şalına bağlamaq.

Ən yeni dövrün “torba atmaq” mədəniyyətində “dəsmal atmaq” və “papaq atmaq” kimi yeni vasitələrdən istifadə edildiyi müşahidə olunmaqdadır. Bunların bəziləri ilə bağlı xalq deyimləri də işlənmişdir:

“Papaq atmaq” ilk öncə aldatmaq mənasını ifadə edir. Amma onun fiziki mənada işlənməsi sevinc hissini göstərən bir psixoloji situasiyadır. Sevincdən papağını göyə atmaq xalq deyimi milli paremiologiyada mövcuddur. Demək “papaq atmağ”ın həm neqativ, həm də pozitiv kommunikativ paremioloji funksiyaları vardır. “Papaq atmağı”ın tipoloji səviyyədə də işləndiyi və orta əsrlərdə hökmdarlara göstərilən xüsusi təzim üsulu kimi istifadə olunduğu da məlumdur. Papaq qoyulduğu başı simvolizə edir. Papağın hökmdarın ayaqları altına atılması onun qədəm qoyduğu yerə baş qoyulmasını və ya başqa deyilişlə, ideal bir sədaqət və sevgi ifadə etməkdədir.

Xalq ənənəsində “dəsmal vermək” və ya “dəsmal atmaq” ayrılıq əlamətidir. “Torba tikmək” də müasir paremioloji mənasına görə mərdimazarlıq, pislik etmək və s. kimi neqativ semantik əhatəyə malikdir. Amma “torba tikməyin” arxaik ritual semantikasi kaos dünyasına yola salmaqdır. Atılan torba, şal, qurşaq, dəsmal və papaq da kaos dünyasına səfəri simvolizə etməkdədir.

Arxaik ritualdan gələn bir çox elementlərin sakral funksiyası passivləşmiş, profan xarakter alaraq əyləncə funksiyası ilə əvəzlənmiş və bayramın kamavallığını, şənlik üçün şərait yaradan vasitələrini gücləndirmişdir.

Nəticə. Novruz bayramının ritual əsaslarının təhlilindən gəldiyimiz qənaətlərə görə o nə zərdüştliklə, nə də islam dini ilə əlaqəli deyil. Çünki burada müşahidə olunan arxaik ritual elementləri şaman, buddist, xristian və müsəlman türklərin mövsümlə bağlı icra etdikləri ortaq rituallardır.

Novruzun tərkibində əfsanəvi “Cəşni-Cəmşid” və zərdüştliklə bağlı “Cəşni Hörmüz” elementləri bayram simvolikasi səviyyəsində (məsələn şirniyyat və bəzi yeməklər) müşahidə olunur. Bu da olduqca təbiidir. Çünki Novruz rəsmi bayram olduğu üçün mədəniyyət rəngarəngliyi onda cəmlənərək müəyyən mənada səfərbər olmuş olur. Belə

bir mədəni səfərbərlik həmişə mərkəzi bayram mərasiminin üzərinə düşür. Amma, bütün bu mürəkkəb proseslər Novruzun türklər aid olan arxaik ritual əsaslarını sarsıtmamışdır.

Ədəbiyyat

1. Akçora Erginöz, Tariximizdə və Kültürümüzdə Nevruz, Elazığ Eğitim, Sanat, Kültür, Araştırma, Tanıtma ve Hizmet Yay. , Elazığ, 1999
 2. -Türk Dünyasında Nevruz Dördüncü Uluslar Arası Bilgi Şöleni Bildirileri, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2001, s.21–24/141–146
 3. Pala İskender, Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü, Akçağ Yay. , Ankara, 1995
 4. Tan Nail, "Atatürklü Nevruz Bayramları" , Türksoy, Mayıs 2003, S:9, s.39–41
 5. Erol Ali, "Nevruz Üzerine Bir Yazı", Azərbaycan Türk Kültür Dergisi, Mart-Nisan 2005, S:359, s.30–31
- Gökmen Mor . Nevruz Türk bayramıdır.
6. Kazımoğlu M. Xalq gülüşünün poetikası. Bakı, Elm, 2006, 268 s.
 7. Əsgərov Ə. Azərbaycan sehirli nağıllarında qəhrəman (səciyyəsi və mənşəyi). Namizədlik dissertasiyası, Bakı, 19992, 164 s.
 8. Uрманçе F. Tatar xalqı ijatı. Kazan, Məqarif, 2002, 335 s.
 9. Kumuk xalq avuz yaratıvçuluqu. Maxaçkala, 2002.
- Biruni Əbu Reyhan. Asarul Baqiye (Pamyatniki minuvşix pokoleniy). Taşkent, 1975.
oxus-hotel.com
- Kaşgarlı M. Divanü Lugat-it Türk. Ankara, 1985.
- Balasaqunlu Y. Kutadqu biliq.
- Xəyyam Ömər. Novruznamə. Farhang.al-shia.ru
- Nizamülmülk. Siyasətnamə.
- Gəncəvi N. İsgəndərnamə.
- M. Kaşgarlıda:**
- Qış yay bilə tokuştu

Kınqır közün bakıştı
 Tutuşqalı yakıştı
 Utqalımat uqraşur (1c, 170)

Yılkı yazın əzlənür
 Otlap anın ətlənür
 Bəqlər sənüz atlanur
 Sevnip ögür ısışur (1c. 285)

Kumuk folklorunda:

Qelin katın tursana
 Savru başmaq qiysene
 Sandıqqa kol ursana
 Bu bayrak saqa karay
 Kise yavluk taksana!

Yazbaş qeldi yaynaşıp
 Bar qayvannar oynaşıp
 Kızınq kise saylasın
 Qelininq takma çıksın.
 Bizqe çomartlık etip
 Şaytannı uyun yıksın!
 Abzarında kölleri
 Köllerinde kazları
 Bayrakqa yavluk ilme
 Muna qazir kızları!
 Şatman, Navruz qyunnyu mubarak! (9,8-9).